

بررسی ساختاری برنامه مفردات قرآنی

تراب فولادی*

Tfooladi@noornet.net

این پژوهش، دارای سه محور ورودی به نام: واژگان، ریشه‌ها و مداخل است. با استفاده از این سه محور، آیه یا آیات مربوطه شناسایی می‌شود و هر واژه قرآنی دارای برابرهایی فارسی و توصیفات معنایی به فارسی و عربی خواهد بود.

ضرورت و تاریخچه مفردات قرآن

درک معنا و مفهوم مفردات، نخستین گام فهم قرآن و تفسیر آن به شمار می‌آید. مفسران تا معنای دقیق و درستی از مفردات به دست نیابند و مناسبات آن را شناسایی نکنند، هرگز نمی‌توانند تفسیر صحیحی از آیات قرآن ارائه دهند. بنابراین، با شناسایی واژگان و تبیین مفردات است که می‌توان به مراد حق تعالی از آیه و مدلول آن پی برد. از این رو، مفسران از صدر اسلام به تالیف در این زمینه اهتمام نشان داده‌اند. آثاری که در این موضوع نگارش یافته، با توجه به زیرشاخه‌های آن، گاهی به صورت مستقل بوده است؛ مثل: غریب القرآن‌ها، مفردات الفاظ قرآن، وجوه و نظائر، معرب یا واژگان دخیل و مانند آن، و گاهی در متن تفاسیر و کتب علوم قرآنی مطرح شده است؛ یعنی برخی از مفسران، کتاب‌های مستقلی در واژه‌های قرآن با عنوان: مفردات الفاظ قرآن، غریب القرآن، وجوه و نظائر تدوین کرده‌اند و بعضی دیگر، در لابه‌لای تفاسیر به واژه‌شناسی پرداخته‌اند (مرتضایی، ۱۳۹۶، ش ۵۹: ۳)

راغب اصفهانی در مقدمه کتاب «مفردات الفاظ القرآن» در خصوص جایگاه و ضرورت شناخت معانی الفاظ چنین می‌گوید: «نخستین

اشاره

برنامه «مفردات قرآنی»، از جمله انتظارات بجا و شایسته پژوهشگران قرآنی و مخاطبان محصولات نرم‌افزاری گروه قرآن است. تولید این برنامه، از دغدغه‌های گروه قرآن مرکز نور در طول سالیان گذشته بوده که الحمدلله در سال جاری (۱۳۹۸)، جامه عمل پوشید. آنچه در پی می‌آید، گزارشی از بررسی ساختاری این برنامه است.

کلیدواژگان: علم مفردات قرآن، ترجمه، برابر، غریب القرآن، وجوه و نظائر، واژگان دخیل، توصیف معنایی، مدخل.

مقدمه

برنامه مفردات قرآن، یکی از مهم‌ترین پژوهش‌های قرآنی گروه قرآن است. این برنامه، ابتدا در فاز دوم «پایگاه جامع قرآنی» (Quran.inoor.ir) در فضای وب ارائه، و سپس در نسخه جدید جامع تفاسیر نیز عرضه خواهد شد. با توجه به اینکه اولین و ابتدایی‌ترین مرحله برای رسیدن به فهم و تفسیر آیات قرآن کریم، شناخت معنای واژگان قرآنی است، نبود برنامه‌ای کامل و جامع در خصوص مفردات قرآنی برای پژوهشگران قرآنی کاملاً محسوس بود. از این رو از سالیان گذشته برنامه مفردات قرآنی به عنوان یکی از پژوهش‌ها و فعالیت‌های کاری، پیش روی گروه قرآن قرار داشت؛ تا اینکه در سال جاری، این کار به سامان و پایان خود رسید.

* پژوهشگر گروه قرآن مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

می‌نامند (مرتضایی، ۱۳۹۶، ش ۵۹: ۳ و ۴).

ریشه‌یابی واژگان قرآن

شناسایی دقیق ریشه‌ی واژگان قرآن، در دستیابی به مشتقات آن و تشخیص معانی آنها نقش اساسی دارد. تعیین ریشه کلمات، گاه در مواردی پیچیده می‌شود و اختلاف در باره ریشه یک مشتق، موجب تردید در شناخت معنای آن خواهد شد؛ به‌طورمثال، در ریشه‌یابی واژه «قرآن» سه احتمال مطرح شده: «قرو»، «قرأ» و «قرن». همین امر، موجب اختلاف در معنای آن نیز شده است. در این وضعیت، با در نظر گرفتن قرائن معنایی و لفظی می‌توان یک معنا را ترجیح داد. بنابراین، تعیین ریشه‌ی واژگان قرآن - به جز ادات، حروف و واژگان دخیل که فاقد ریشه هستند - امری ضروری است. در این برنامه، ریشه‌های قرآنی با دقت شناسایی شده است تا امکان رسیدن کاربر از طریق ریشه به مشتقات قرآنی ممکن باشد.

از جمله کارهای دیگری که ذیل واژگان قرآن انجام خواهد شد، عبارت‌اند از:

۱. **هماهنگ‌سازی اعراب (حذف اعراب نحوی):** از آنجاکه در استخراج ماشینی برخی از واژگان قرآن در برنامه جامع تفاسیر نور، اعراب نحوی نیز در نظر گرفته شده، تکرارهایی از یک واژه را سبب شده است که در این طرح، با حذف اعراب نحوی، واژگان تکراری هماهنگ‌سازی و رفع اشتراک خواهند شد. بنابراین، با حذف اعراب نحوی، پنج کلمه قرآنی «متاع، متاع، متاع، متاع» متاعاً به شکل واحد «متاع» در خواهد آمد.

۲. **تک‌واژه‌سازی کلمات:** به سبب بسامد بالای واژگان قرآن کریم و برای سهولت دسترسی کاربران به واژگان، تک‌واژگانی ایجاد می‌گردد تا هم تعداد تکرارهای واژگان کاسته شود و هم جست‌وجو و دسترسی‌ها آسان گردد؛ به عنوان مثال، با ایجاد تک‌واژه «العبادة» دسترسی به کلماتی که مربوط به آن هستند، مانند: «عبد»، «یعبدون»، «عبدوا»، «العبد»، «عباد»، «عبید»، «العابدون» و امثال آن، به راحتی انجام می‌پذیرد.

۳. **فعال‌سازی نظام جانبی در تک‌واژه‌ها:** برای هر تک‌واژه ساخته شده، نظام‌های مترادفات، مرتبطات و مشترکات ایجاد خواهد شد.

ساختار برنامه مفردات

برنامه مفردات قرآنی، در دو بخش انجام پذیرفته است:

چیزی که از علوم مختلف برای درک و فهم قرآن نیاز داریم و باید به آن پرداخته شود، علوم الفاظ است و بخشی از این علوم، علم تحقیق در الفاظ مفرد و تک‌واژه‌هاست. تحصیل و به دست آوردن معانی مفردات الفاظ در حقیقت، نخستین یاری‌کننده برای کسی است که می‌خواهد معانی قرآن را بفهمد و آن را درک کند و این، همانند به دست آوردن وسائل بنایی است که برای معمار و سازنده ساختمان نیازهای اولیه اوست و در این مرحله، به آنها نیاز دارد. علم واژه‌شناسی، نه تنها برای دانش قرآنی سودمند است، بلکه در هر علمی از علوم شرعی نیز مفید است. لغات و الفاظ قرآن، عصاره و برگزیده کلام عرب و واسطه و بخشنده مفاهیم آن است. اعتماد فقها و حکما در احکامشان و حکمت‌هایشان بر آنهاست و شعرا و نویسندگان زبردست و خطیبان و بلیغان نیز در نظم و نثرشان از آن الفاظ یاری می‌جویند» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۴).

تعریف دانش مفردات قرآن و دیگر اصطلاحات مربوط به آن

دانش مفردات یا واژه‌شناسی قرآن، دانشی است که به شناسایی واژگان قرآن از نظر ریشه، مشتقات، اشتقاق، دلالت بر معنای مطلوب، مجاز و حقیقی بودن معنای آن، وجوه و مشترکات، نظائر و مترادفات، اعلام، دخیل، اضداد و ساختار صرفی آن می‌پردازد. برخی از اصطلاحات مربوط به دانش مفردات قرآن به شرح ذیل است:

- **غریب القرآن:** عبارت است از کلماتی که معنای آن به نظر مفسر ناشناخته و نامأنوس است. طبیعی است که غریب، شامل کل واژگان قرآن نمی‌شود و بر اساس دانش و اطلاعات مفسران، دامنه آن کم و زیاد می‌شود. از این رو، این بخش به برخی از واژگان ارتباط پیدا می‌کند.

- **وجوه و نظائر:** وجوه، به واژگان مشترک معنایی گفته می‌شود که در قرآن به چند وجه به کار رفته و دارای معانی گوناگون است. نظائر، به واژگان مترادف لفظی گفته می‌شود که در قرآن در یک معنا استعمال شده است.

- **واژگان دخیل:** قرآن، کتابی است که به زبان عربی مبین و آشکار نازل شده است. اگرچه زبان اصلی آن عربی فصیح است، اما در اینکه واژگانی هرچند اندک از سایر لهجه‌های غیرفصیح عربی و غیرعربی در آن به کار رفته یا نه، محل اختلاف است. بیشتر قرآن‌پژوهان و مفسران بر آن‌اند که در قرآن واژگان بیگانه به کار رفته است و چون تعداد آن اندک است، به عربی بودن آن زبانی نمی‌رساند. این واژگان بیگانه را «دخیل» یا «معرّب»

بخش اول:

بخش نخست، بر مبنای متون و منابع کهن فارسی - از قرون و سدهای گذشته تا دو قرن اخیر - صورت گرفته است. این متون، تحت عنوان «فرهنگنامه قرآنی: فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه کهن» با همت و نظارت دانشمند وارسته، جناب دکتر محمدجعفر یاحقی در چهار مجلد گردآوری شده و در سال ۱۳۷۲ توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی وابسته به آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است. احیا و تنظیم این متون توسط جناب یاحقی و همکاران محترم ایشان، خدمتی بزرگ و شایسته تقدیر در زمینه ترجمه قرآن کریم و همین طور زبان و ادبیات فارسی می‌باشد. (شکل ۱)

ساختار کتاب چنین است که ابتدا از سوی مؤلف برای هرمنبع یک کد اختصاص داده شده است (۱۴۲ کد برای ۱۴۲ منبع) و سپس، در ازای هرکدام از مداخل قرآنی، برابره‌های فارسی همراه با کد مخصوص متون ذکر شده است. شایان ذکر است که به علت ناقص بودن ترجمه متون کهن و عدم اشمال آنها بر ترجمه کل قرآن کریم، «مداخل قرآنی» در این کتاب نیز دربردارنده تمام برابره‌های فارسی نیستند و هرمدخل، صرفاً دارای تعدادی برابر فارسی می‌باشد. در نتیجه، برخی از مداخل، حداقل یک برابر از ترجمه‌های کهن دارد و بعضی بیش از یک برابر داراست.

قرآن» با موفقیت خیلی بالا و با کمترین خطا، در ابزار ماشینی قرار داده شدند. (شکل ۲)

شکل ۲: ابزار ماشینی فرهنگنامه قرآنی

بخش دوم:

در این بخش، هر واژه دارای دو نوع توصیف معنایی فارسی و عربی است که از منابع تخصصی و عمومی استخراج شده است.

منابع تخصصی عبارت‌اند از:

۱. «مفردات الفاظ القرآن»، حسین بن محمد راغب اصفهانی، درگذشته ۵۰۲ق؛
۲. «ترجمه مفردات راغب»، مترجم: سید غلامرضا خسروی حسینی؛
۳. «مجمع البحرين»، فخرالدین طریحی، درگذشته ۱۰۸۵ق؛
۴. «قاموس قرآن»، به زبان فارسی، سید علی اکبر قرشی.

و منابع عمومی منتخب که متضمن کلمات قرآنی هستند، عبارت‌اند از:

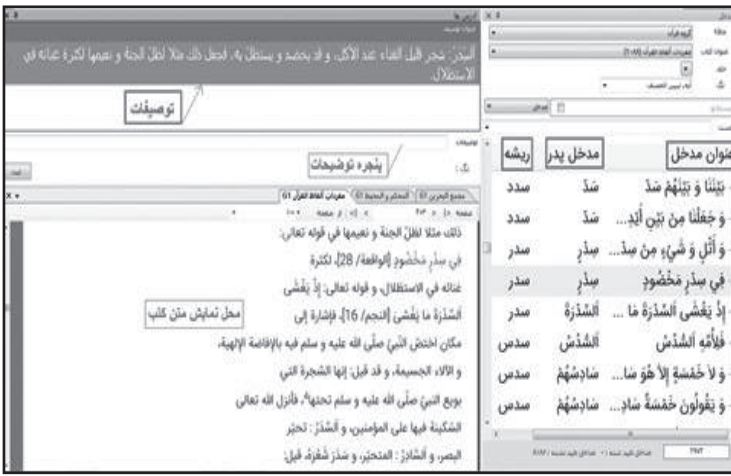
۱. «لسان العرب»، جمال الدین محمد بن مکرم بن منظور، درگذشته ۷۱۱ق؛
۲. «تهذیب اللغة»، ابومنصور محمد بن احمد زهری، درگذشته ۳۷۰ق؛
۳. «شمس العلوم»، نشوان بن سعید حمیری، درگذشته ۵۷۳ق؛
۴. «المحکم و المحيط الاعظم»، علی بن اسماعیل بن سیده، درگذشته ۴۵۸ق.

انتخاب و اکتفا بر این چهار منبع، از آن جهت بوده است که دارای بیشترین آمار کلمات قرآنی از میان منابع لغوی هستند.

شکل ۱: تصویری از کتاب فرهنگنامه قرآنی

با توجه به این نوع ساختار، در فرایند استفاده ماشینی، هریک از «مداخل قرآنی» استخراج شده و همراه «برابره‌های فارسی» و «کد منابع»، در ابزار ماشینی قرار گرفتند. (این کار، با موفقیت بیش از ۸۰ درصدی انجام شد و درصد باقیمانده، توسط پژوهشگران انجام گرفته است و سپس در پایان، اصلاحات و کنترل لازم صورت گرفت و همین طور، با استفاده از ماشین، «ریشه کلمات

شکل ۳: ابزار ماشینی توصیفات معنایی

شده است. این فرایند، توسط ماشین به بهترین شکل صورت گرفت.

در مرحله نهایی، «مداخل» به آیات موجود در متن متصل شدند و سپس، توسط پژوهشگران بخشی از متن کتاب به عنوان «توصیف» انتخاب و مشخص شده است. (شکل ۳)

پنجره توضیحات

به جهت امکان ذکر برخی توضیحات مفید و لازم برای «برابریهای فارسی» و «توصیفات معنایی»، در برنامه پنجره توضیحات تعبیه شده است.

سخن پایانی

اینک با تلاش محققان گروه قرآن، برنامه جامع و کاربردی مفردات قرآن با محتوایی غنی که پاسخگوی کاربران و پژوهشگران این عرصه است، تولید شده و آماده بهره‌برداری می‌باشد. در این برنامه، شناسایی و دسترسی به آیات قرآن کریم، از طریق هر کدام از واژگان، ریشه‌ها، مداخل و کلمات پیراسته امکان‌پذیر خواهد بود و می‌توان از طریق آیات نیز به موارد یادشده رسید. پژوهشگران و مخاطبان محصولات نور، می‌توانند پس از ارائه این برنامه در فضای وب و نسخه جدید جامع تفاسیر، از آن بهره‌مند شوند. ■

منابع

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۲ق. مفردات الفاظ القرآن. تحقیق صفوان عدنان داوودی. بیروت: دار الشامیه، چاپ اول.
۲. مرتضایی، عزت‌الله. ۱۳۹۶. «فرهنگنامه واژگان قرآن کریم». فصلنامه ره آورد نور، ش ۵۹.
۳. یاحقی، محمدجعفر. ۱۳۷۲. فرهنگ‌نامه قرآنی: فرهنگ برابریهای فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ اول.

اینک با تلاش محققان گروه قرآن، برنامه جامع و کاربردی مفردات قرآن با محتوایی غنی که پاسخگوی کاربران و پژوهشگران این عرصه است، تولید شده و آماده بهره‌برداری می‌باشد. در این برنامه، شناسایی و دسترسی به آیات قرآن کریم، از طریق هر کدام از واژگان، ریشه‌ها، مداخل و کلمات پیراسته امکان‌پذیر خواهد بود و می‌توان از طریق آیات نیز به موارد یادشده رسید. پژوهشگران و مخاطبان محصولات نور، می‌توانند پس از ارائه این برنامه در فضای وب و نسخه جدید جامع تفاسیر، از آن بهره‌مند شوند

مراحل استفاده ماشینی در بخش دوم

در مرحله نخست، با استفاده از الگوی ماشینی، به شناسایی تمام آیات ذکرشده در این کتب پرداخته شد. البته در منابع عمومی، بعد از شناسایی آیات و محدوده مربوط به آنها، از بقیه متن کتب صرف نظر شد؛ به عنوان مثال، از کل کتاب ۱۵ جلدی لسان العرب، حدوداً معادل حجم ۲ مجلد از متن که آیات قرآنی را دربرداشت و به ذکر و توضیح مفردات قرآنی ارتباط داشت، استخراج گردید.

سپس، آیات قرآن به عنوان «مداخل» و کلمه مورد نظر موجود در آیه، به عنوان «مداخل پدر» در ابزار ماشینی قرار گرفتند. شایان توجه است که شناسایی «مداخل پدر» (کلمه مورد نظر در آیات)، با توجه به ریشه کلمات در کتب بوده است؛ یعنی در کار ماشین، کلمه‌ای در آیه که ریشه آن، همان ریشه در کتاب بوده است، به عنوان «مداخل پدر» استخراج شده است؛ به عنوان مثال، در کتاب لسان العرب، در ریشه «طهر» که آیه «وَوَيْبَاكُ فَطَهَّر» آورده شده، کلمه «فَطَهَّر» توسط ماشین به عنوان مداخل پدر شناخته